

Алла КРАВЧУК

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ
ПОЛЬСЬКОЇ Й УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ З ВЛАСНИМИ НАЗВАМИ:
ПОСДНАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ОЗНАК

Практика порівняльних фразеологічних досліджень переконливо свідчить про те, що фразеологія будь-якої мови характеризується певним співвідношенням “особливого” і “загального”¹. У фразеологічному корпусі мови неможливе чітке розмежування категорій національного й інтернаціонального: ці категорії взаємодіють, у результаті чого інтернаціональне набуває рис національного і навпаки. Е.Солодухо пише: “У чистому вигляді фразеологічних інтернаціоналізмів... не існує. Категорія інтернаціонального має відносний характер: будь-яке інтернаціональне фразеологічне утворення містить у собі певні ознаки, національного, ступінь “домішки” яких визначає ступінь якості інтернаціонального. З другого боку, в національному у сфері фразеології різних мов є не тільки особливе, що відрізняє фразеологію даної мови, а й щось загальне, яке зближує”². Залежно від ступеня концентрації однотипних (лише інтернаціональних або лише національних) ознак у категоріях національного та інтернаціонального виділяється ядро з максимальною стійкістю однотипних ознак і периферія, де поєднуються різнотипні ознаки³. Для ядра характерна чітка ідентифікація національного (наприклад, польськ. *musiał to w Babinie słyszeć* – “хтось оповідає вигадки, байки”, укр. *Ходить, як індик переяславський* – “пихатий, гордовитий”) та інтернаціонального (наприклад, польськ. та укр. *teki Tantala/муки Тантала* – “страждання, викликані спогляданням бажаної мети і усвідомленням неможливості досягнути її”). На периферії ці категорії взаємодіють і взаємопроникають, а центром такого схрещення нерідко буває власна назва.

Традиційно фразеологія з власними назвами вважається найбільш самобутнім пластом фразеологічного фонду кожної з мов. Національний колорит фразеологічної одиниці (ФО), як зазначають С.Влахов та С.Флорін, може зумовлюватися або характером цілої одиниці, так чи інакше пов'язаної з національними (побутовими, історичними та ін.) особливостями народу, або її специфічно забарвленим компонентом – назвою реалії чи власною назвою⁴. Власні назви – антропоніми, топоніми, урбаноніми тощо – з лінгвістичної точки зору своєрідні в близькоспоріднених мовах передусім завдяки фонетико-морфологічному оформленню. Однак національно забарвлений онім (маємо на увазі як форму, так і співвіднесеність із місцевими реаліями) в ролі

¹ Райхштейн А. К сравнительно-типологической характеристике фразеологических систем // Исследования по сопоставительной типологии языков. Межвуз. сборник научных трудов. М., 1982. С.102–103.

² Солодухо Э. О границах и соотношении категорий интернационального и национального в сфере фразеологии // Вопросы отечественной, зарубежной истории, литературоведения и языкознания. Ч.П. Казань, 1982. С.144.

³ Солодухо Э. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии. Казань, 1977. С.102.

⁴ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М., 1986. С.261.

компонента ФО не завжди, на наш погляд, виявляється достатнім критерієм зарахування ФО до національно маркованих, а іншомовна власна назва (транслітерована або й нетранслітерована) не може бути показником належності ФО до інтернаціонального фонду (наприклад, самобутньо польським є фразеологізм *mamsel de Cosel* – “жінка легкої поведінки”). Трапляється, що саме власні назви, утворені на зразок іншомовних, надають фразеологізму експресивного національного забарвлення, наприклад: *graf de Socha; hrabia de Golis / de Mortus / Wal go [w dupe] deska* – іронічно про дрібну шляхту.

Ідентифікація національних та інтернаціональних ознак у периферійній ділянці фразеології ускладнюється невирішеністю ряду теоретичних проблем – наприклад, неоднозначністю критеріїв інтернаціонального в мові взагалі та у фразеології зокрема. Серед мовознавців немає однастайності щодо розмежування або отождолення категорій запозиченого й інтернаціонального; різним є в наукових розробках набір критеріїв інтернаціонального⁵: якщо спільність джерела походження (Біблія, грецько-римська міфологія, історія, література) беззастережно трактується як показник інтернаціональності ФО, то інші фактори ставляться під сумнів – наприклад, міжмовна взаємодія, а також незалежний розвиток фразеологічних паралелей під дією екстралінгвістичних універсалій. Лише в небагатьох працях незалежний паралелізм різномовних ФО вважається явищем інтернаціоналізації⁶. При цьому виділені мовознавцями спільні або подібні групи ФО отримують різні термінологічні назви: С.Берлізон, наприклад, спільні для багатьох мов фразеологічні паралелі називає фразеологічними аналогами;⁷ С.Скорупка – натуральними і конвенційними фразеологічними зворотами,⁸ Ю.Солодуб – типологічно ідентичними ФО, побудованими на основі спільних логіко-семіотичної і конкретно-образної моделей⁹. Зведення інтернаціональної фразеології до спільної за джерелом походження, а також запозиченої Е.Солодухо вважає неправомірним звуженням її складу, оскільки при такому підході поза увагою залишається “багато явищ і процесів, які беруть активну участь у міжмовному фразеологічному зближенні”¹⁰.

⁵ Солодухо Э. Проблемы интернационализации фразеологии: На материале языков славянской, германской и романской групп. Казань, 1982. С.9,11; Гаврин С., Крючкова Л. Интернациональная фразеология и её роль в обогащении фразеологического фонда русского языка // Вопросы германской филологии и методики преподавания иностранных языков. Пермь, 1974. С.35; Акуленко В. Существует ли интернациональная лексика? // Вопросы языкознания. 1961. № 3. С.61.

⁶ Кунин А. Некоторые замечания о фразеологических заимствованиях в современном английском языке // Учёные записки Московского городского педагогического института им. В.П.Потёмкина. Т.80. Вып.3. Вопросы английского языкознания. М., 1958. С.123; Кокаре Э. Интернациональное и национальное в латышских пословицах и поговорках. Рига, 1978. С.59; Maćkiewicz J. Internacjonalizmy frazeologiczne a językowy obraz świata (na przykładzie frazeologizmów morskich) // Poradnik Językowy. 1988. Z.7. S.488–496; Basaj M. O polu semantycznym internacjonalizmów frazeologicznych // Z polskich studiów slawistycznych. Seria VII. Warszawa, 1988. S.29–35.

⁷ Берлизон С. Международные устойчивые обороты (МУО): К вопросу интернациональной фразеологии // Труды Самаркандского государственного университета им. А.Навои: Новая серия, вып. 222. Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя романо-германских языков. Самарканд, 1972. С.13.

⁸ Skorupka S. Idiomatyzmy frazeologiczne w języku polskim i ich geneza // Славянская филология, вып. 3. IV Международный съезд славистов. М., 1958. С.125.

⁹ Солодуб Ю. К вопросу о совпадении фразеологических оборотов в различных языках // Вопросы языкознания. 1982. № 2. С.107.

¹⁰ Солодухо Э. Теория фразеологического сближения: На материале языков славянской, германской и романской групп. Казань, 1989. С.14.

Прихильники широкого розуміння інтернаціональної фразеології в загальних рисах одностайні у визначенні джерел подібності тих фразеологічних структур, що не зводяться до спільної генетичної основи (наприклад, античної культури, Біблії). Інтернаціональні ознаки фразеології пов'язані з: а) культурно-історичними контактами між народами й міграційними мовними процесами, б) спільністю логіко-метафоричних процесів мислення різних народів, у тому числі тих, що не мають між собою безпосередніх ареальних контактів. У випадку, коли порівнюється фразеологія близькоспоріднених мов, носії яких мають чимало спільного в історичній та культурній спадщині, нелегко розмежувати однозначно взаємозапозичене і те, що виникло незалежно в кожній із мов¹¹. Очевидно, незалежний паралелізм фразеологічних конструкцій мотивується більш універсальними явищами: аналогічними реакціями людей на явища природи, подібними спостереженнями за рослинним і тваринним світом, а також спільними жестами та мімікою, що пов'язуються з універсальністю фізіологічної конституції людини¹².

Широке розуміння інтернаціональної фразеології, якого ми схильні дотримуватися, передбачає зарахування до інтернаціоналізмів таких ФО, що будуються на основі спільних для багатьох (у тому числі польської та української¹³) мов структурно-семантичних моделей. Під структурно-семантичною моделлю, слідом за В. Мокієнком, розуміємо “структурно-семантичний інваріант стійких сполук, який схематично відображає відносну стабільність їх форми й семантики”¹⁴. Побудовані на основі спільної структурно-семантичної моделі двомовні ФО, власне, й містяться на периферійній ділянці інтернаціональної фразеології, де взаємопроникають інтернаціональні та національні ознаки. Суть поєднання цих ознак полягає в тому, що сама модель є властивою багатьом мовам, а власні назви – компоненти фразеологізмів-реалізаторів моделі – специфічно забарвлені в кожній із мов. Таким чином, при порівнянні двомовних ФО спільної моделі простежуються дві протилежні тенденції: з одного боку, тенденція до універсалізму, з другого – до акцентації своєрідності мовних картин світу¹⁵. Перша пов'язується з подібністю людського пізнавального досвіду й мисленнєвих процесів; друга, “сепаратична” – з відмінностями суспільно-культурного середовища, конкретного історичного досвіду народу і, відповідно, з особливостями образного сприйняття дійсності людьми, які живуть у цьому середовищі. Отже, в ономастичній фразеології спільного структурно-семантичного типу

¹¹ Див. Мокієнко В. К разграничению генетических и типологических связей славянской поговорки // *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. Т. II. Wrocław etc., 1985. S.55–71.

¹² Див. Skorupka S. *Z zagadnień frazeologii porównawczej* // *Prace Filologiczne*. Т. XVIII. Cz.4. Warszawa, 1965. S.126.

¹³ Використовуючи термін “інтернаціональне” при дослідженні двомовного матеріалу, опираємося на практику інших мовознавців. Так, В.Акуленко пише: “У деяких працях вводяться конкретні обмеження, що стосуються кількості мов, їх соціальних баз, кількості мовних сімей, обсягу науково-технічних публікацій мовами, в яких представлені інтернаціоналізми. Подібні обмеження є зручним прийомом для проведення того чи іншого дослідження, але їх не можна абсолютизувати. Інтернаціоналізми можуть бути представлені як у двох, так і в багатьох мовах, споріднених або неспоріднених, із будь-якою соціальною базою: їх міжмовна сутність, їх роль при двомовності від цього не міняється, хоча ступінь їх міжнародності – за даними параметрами – може відповідно бути більшим або меншим” (Див. Акуленко В. *Лексические интернационализмы и методы их изучения* // *Вопросы языкознания*. 1976. № 6. С.53.). Таку точку зору цілком поділяє польський лінгвіст М.Басай, наголошуючи, що “міжнародність за своєю сутністю – це континуум, який охоплює все, що знаходиться між двома і всіма народами”. (Basaj M. *O polu semantycznym internacjonalizmów frazeologicznych* // *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria VII. Warszawa, 1988. S.29.)

¹⁴ Мокієнко В. *Славянская фразеология*. М., 1980. С.43.

¹⁵ Пор. Ма́кiewicz J. *Internacjonalizmy frazeologiczne a językowy obraz świata (na przykładzie frazeologizmów morskich)* // *Poradnik Językowy*. 1988. Z.7. S.488.

поєднуються інтернаціональні й національні ознаки: інтернаціональність полягає в універсалізуючій формальній структурі моделі та знаковому характері оніма, а національність – у диференціюючій специфіці образного підґрунтя ФО та у використанні лінгвокультурно маркованого оніма. Таким чином, дихотомія “інтернаціональне” – “національне” охоплює й саму власну назву в складі модельованих ФО. Так, оніми *Київ* та *Краків* у ФО *Язык до Києва доведе* та *Język i do Krakowa doprowadzi* є індикаторами лінгвокраїнознавчої атрибуції ФО, тобто її належності відповідно до української та польської мовних культур. Водночас вони є узагальнюючими семіотичними позначками, подібно до нейтрального для української та польської культур топоніма *Рим* у ФО *Язык до Рима доведе*, *Język i do Rzymu doprowadzi*. Структурно-семантичні моделі можуть об’єднувати ФО різних, неспоріднених мов: семіотично універсальними і національно маркованими водночас є ономастичні компоненти ФО: польськ. *Kto nie był w zamku liskim i dworze bobreckim, ten jakby nie był w Sanockiem*, фр. *être à Paris et ne pas voir le Louvre* (бути в Парижі і не побачити Лувру) – порівн. нейтральні для обох указаних культур ФО *Бути в Римі, та папи не бачити*. Окремі моделі спільні не лише для європейських мов: за даними В.Мокієнка, турки, наприклад, говорять так: “Розпитуючи, дійдеш до Кааби”, китайці: “Хто має язик, той дійде до Пекіна”¹⁶. Про універсальність і продуктивність структурно-семантичних моделей свідчать приклади зовсім нових ФО, утворених за відомими зразками, наприклад, для потреб реклами – порівн.: *Wszystkie drogi są dobre, gdy prowadzą do Sklepów Unitra Eltron* – *Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu*; *Trafł kamień na Colgate* – *Trafła kosa na kamień*¹⁷.

Усього на польсько-українському фактичному матеріалі нами проаналізовано понад 60 ономастичних структурно-семантичних моделей різного ступеня інтернаціональності та різних способів реалізації. Наприклад, латинський вислів *Quod licet Jovi, non licet bovi*, скалькований і польською, і українською мовами, має ряд форм із польськими та українськими онімами, що вирізняються національним колоритом. Проте ономастичні ФО, вміщені в рамках універсальної моделі “що дозволене комусь, те не дозволене іншому”, ідентичні за значенням, як і латинський вірєць, уживаються, щоб осудити чиїсь безпідставні претензії: *Co wolno Jowiszowi, nie wolno wołowi/osłowi*; *Co wolno Radziwillowi, to nie wolno Mikuciwowi*; *Co wolno Baranowskiemu, nie wolno Kozłowskiemu*; *Co wolno Bohuszowi, nie wolno Werbuszowi* *Що дозволено Юнітеру, те не дозволено бику*; *Що можна пану, того не можна Йвану* – порівн. рос. *Что можно Юноне, того нельзя вороне*. Можливо, безпосереднім поштовхом до виникнення ФО з національними онімами і були позамовні чинники місцевої локалізації, однак у плані переносного вживання, що насамперед важливо у фразеології, такі ФО рівноцінні з інтернаціональними. Зауважимо, що ця теза не завжди прийнятна для перекладознавства, де повинні братися до уваги особливості конкретного контексту і не допускати щонайменша підміна національного колориту¹⁸. З точки ж зору універсальності людського мислення, подібна модель – активна і включає не лише ономастичні ФО, а й апелятивні, наприклад: *Co wolno kozłowi, nie*

¹⁶ Мокієнко В. Українська мова у світлі славістичної проблематики // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Т.6. Харків, 1998. С.113.

¹⁷ Ignatowicz-Skowrońska J. Związki frazeologiczne w reklamie prasowej // *Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX wieku* / Pod red. K. Handke, H. Dalewskiej-Greń. Warszawa, 1994. S.330, 331.

¹⁸ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М., 1986. С.254.

wolno osłowi; Co wolno wojewodzie, to nie tobie, smrodzie; Що попові можна, те дякові зась.

Ретельне вивчення всіх можливих ономастичних ФО – реалізаторів спільних моделей у польській та українській мовах дає підстави стверджувати, що власна назва є центром дихотомії “інтернаціональне” – “національне” в досліджуваній фразеології. У самій власній назві поєднується “особливе” й “загальне”: з одного боку, лінгвокультурно маркований онім здатний вирізняти ФО як національну, з другого боку, онім у ролі компонента ФО є лише знаком – він утрачає зв’язок із початковим денотатом і починає узагальнювати, об’єднуючи таким чином дану ФО з іншими ФО своєї та порівнюваної мови.

Детальний розгляд значної кількості структурно-семантичних моделей дає змогу уточнити залежність вияву національних ознак ФО від розряду та специфіки оніма, що є компонентом ФО. Найтісніший зв’язок із національними реаліями зберігають топонімні й етнімімі ФО (наприклад, *Potrzebny jak diabeł w Częstochowie* – один із реалізаторів моделі “потрібний як щось (зайве) у чомусь”; *Stąd Turcy, stamtąd wilcy* – “між чимось (небезпечним) і чимось (не менш небезпечним)”), а також ФО з антропонімами – прізвищами невігаданих осіб (наприклад, *Xmo pro co, a він pro Наливайка* – “хтось про одне, а хтось про інше”; *Co wolno Radziwillowi, to nie wolno Mikuciuowi* – “що дозволено комусь, те не дозволено іншому”). Такі власні назви не тільки виконують знакову функцію, а й несуть виразну лінгвокультурну інформацію. Натомість ФО з антропонімами-іменами є виразними носіями лінгвокультурної інформації тільки в тому випадку, якщо ім’я є більш традиційним у польській або українській мові чи набагато поширеніше в одній із мов (наприклад, *Każda Magdalena znajdzie swego pana* – “кожен хтось має/знайде свого когось”; *Tu йому pro Тараса, a він тобі “Півтораста!”*; *Xmo pro co, a я pro Параску*; *Kto o czym, a ksiądz o Magdzie/Kaśce* – “хтось про одне, а хтось про інше”). У решті випадків імена, а також вигадані прізвища вказують на національну належність виключно лінгвістично – своєю фонетичною і граматичною формою (наприклад, *Як лихо, то ходи, Петрихо, a як п’ють та їдять, тоді на Петриху не глядять* – “як є потреба, то кличуть (когось), як потреба зникає, то забувають (про когось)”; *Maciek gada o kozuchu, a Maćkowa o fartuchu* – “хтось про одне, а хтось про інше”; *Wyszedł jak Sankowski na saniach; Wyszedł jak Podgórska na czosnku; Виграв як Костюк на вовні; Виграв як Пуцько на рибі* – “заробив, як хтось на чомусь”). Незбігання національно-образної основи порівнюваних польських та українських ФО мінімізується, коли антропонім у складі ФО звужує свою функцію від апелювальної (порівн. *Zawsze Bartosz Bartoszem = chłop zawsze Chłopem*) до дійсничної (наприклад, *Nie będzie Gerwazy, będzie Protazy; Не буде Галя, буде другая* – “не буде один, буде інший”; *Kuba zrobi, Kuba zje; Іван зробить, Іван з’їсть* – “хтось зробить, хтось і має”). Отже, групування ФО за структурно-семантичними моделями дає змогу не тільки зрозуміти явище поєднання національних та інтернаціональних ознак в ономастичній фразеології польської та української мов, а й глибше вивчити особливості семантичної природи власної назви в складі ФО.